

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора культурології, доцента Совгири Тетяни Ігорівни
на дисертаційну роботу Бондарчук Ярослави Віталіївни
**«ГЕНЕЗА І ЕВОЛЮЦІЯ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА
ПРОВІДНИХ СПІЛЬНОТ ДАВНЬОГО СВІТУ»**,
подану на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства
за спеціальністю 26.00.01 – Теорія та історія культури
(мистецтвознавство)

Актуальність теми дослідження

Дисертація Ярослави Віталіївни Бондарчук є, безперечно, актуальним і важливим дослідженням для сучасної культурології та мистецтвознавства у контексті вивчення розвитку світової та української художньої культури. Теоретичні орієнтири, які визначають специфіку руху сучасного гуманітарного знання, дозволяють артикулювати дві тенденції відпрацювання принципово нових і переосмислення класичних проблем. Звернення до проблеми формування і трансформації духовних смислів творів мистецтва дозволяє під принципово новим кутом зору дослідити еволюцію художньої творчості людства, виявити певні закономірності та взаємозв'язки релігії та мистецтва.

Поява сакрального мистецтва зумовлена релігійними уявленнями первісних людей, їх схильністю до «одухотворення природних стихій». Ця схильність цілком зрозуміла: «людина – мірило усіх речей» (Протагор). У цьому сенсі авторка Бондарчук Я. В. зуміла простежити загальний розвиток релігійної думки людства, центральну (орогенічну) лінію духовної еволюції, презентовану досягненнями найрозвинутіших спільнот певного історичного періоду. Наявні дослідження в означеній царині не віддзеркалюють повною мірою розкриття означеної проблеми, тому поява дисертації Я. Бондарчук є першою комплексною працею, присвяченою питанню формування і трансформації духовних смислів

творів мистецтва у проекції на параметри їхнього існування в різних системах просторово-часових культурних координат.

Тема еволюції сакрального мистецтва як відображення духовного розвою суспільства, якій присвячено дане дисертаційне дослідження, є актуальною для всіх часів, але набуває особливої вагомості в наші дні, коли внаслідок секуляризації суспільства і панування матеріалістичної парадигми людство все більше відходить від Бога, забуваючи про те, що наука і релігія повинні поєднати свої зусилля у пізнанні істини і створенні інтегрованого світогляду.

Визначені автором актуальність, мета, завдання, об'єкт, предмет та хронологічні рамки дослідження зауважень не викликають. Структура роботи є послідовною та логічною, вона дозволяє у повній мірі розкрити заявлену тему, що підводить виклад матеріалу до обґрунтованих висновків.

Наукова новизна одержаних результатів і ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Дисертаційне дослідження має беззаперечну наукову новизну одержаних результатів, що полягає у науковому обґрунтуванні та дослідженні сакрального мистецтва в контексті культурно-антропологічних трансформацій уявлень провідних спільнот Давнього світу в період від пізнього ашелью до початку нової ери.

Ключовим науковим здобутком презентованої дисертації є вироблена дослідницею орогенічна лінія еволюції сакрального мистецтва як відображення динаміки духовного розвою провідних спільнот Давнього світу (від зародження найдавніших релігійних уявлень у добу ашель 500 – 300 тисяч р. тому до створення релігійно-філософських систем світових релігій на межі I тисячоліття до н.е. – на початку нової ери) (с. 34), в рамках якої авторка доводить подібність релігійно-світоглядних ідей та уявлень різних спільнот одного історичного періоду.

Зіставляючи головні релігійні вірування та культу певної історичної доби із складеними давніми астрономами релігійно-філософськими описами домінуючого в цей період зодіакального знака, дисертантка доходить висновку про їхню відповідність.

Досліджуваний матеріал досить виразно ілюструє тенденцію як сучасної європейської, так і української гуманітаристики, а саме: включає в дослідницьку площину принципово нові проблеми, які мають інтегративний характер і можуть вивчатися прицільно на перетині гуманітарних наук у векторі культурологічного знання. Саме тому дана робота свідомо базується на широкому міждисциплінарному підґрунті. Авторка розглядає теоретичні положення з астрономії, історії, археології, релігієзнавства, мистецтвознавства, доводячи, що відображення провідних релігійно-світоглядних ідей певного історичного періоду в характеристиці домінуючого в цей час знака зодіакального кола спостерігається не лише в часи розвинутої астрономії, а й у період палеоліту та мезоліту, коли астрономія була на початковому рівні і людство не знало зодіакального кола. Цей феномен є наслідком дії не лише людського розуму, але й надсвітового духовного Абсолюту, яким позначаються етапи духовного розвою суспільства. Такий висновок не суперечить постмодерному тоталогічному трактуванню еволюції людства як цілісного всесвітньо-історичного процесу, в якому причиною єдності та першоосновою розвитку є надсвітовий розум. Такий підхід дозволяє Я. Бондарчук створити своєрідний науковий синтез класичного наукового знання і, водночас всебічно осягнути феномени та тенденції культурного поступу у векторі дослідження взаємодії художнього процесу і трансформації релігійно-світоглядних уявлень.

Достовірність одержаних результатів

Дисертаційне дослідження Я. В. Бондарчук побудоване на ретельному вивченні значної кількості фактологічних матеріалів (список використаних джерел містить 400 позиції, дис. с. 508–531), що є свідченням достовірності викладених положень дисертації та демонструє розширення меж наукових

досліджень гуманітарних наук, залучаючи досвід науковців суспільних, астрономічних і природничих галузей.

Дисертація представляє логічно впорядковану структуру, в якій обрано найбільш оптимальний спосіб викладу матеріалу, виправданий з точки зору логіки побудови авторської концепції, що підтверджується обґрунтованими етапами проведення дослідження. Дисертація складається п'яти розділів з об'єктивними назвами складових частин. Загальний обсяг дисертації 623 с., з них основного тексту 508 с. Додатки включають 91 с., у яких окремо винесено акти впровадження результатів дослідження та ілюстративний матеріал – це 356 фотографій пам'яток мистецтва та архітектури Давнього світу, що наочно підтверджують теоретичні висновки дисертації.

Достовірність висновків та результатів розділу 1 (дис. с. 45-125) підтверджується аналізом величезного корпусу праць, присвячених історії світової культури і мистецтва, релігіям та міфології Давнього світу, археологічним дослідженням, археоастрономії. Це дозволяє оцінити стан наукової розробки проблеми, що стосується відповідності історичних етапів еволюції сакрального мистецтва і релігій провідних спільнот Давнього світу астрономічним епохам перебування точки перетину екліптики та екватора протягом 2150 років у певному знаку зодіакального кола, у назві і характеристиці якого відображаються головні релігійно-світоглядні уявлення цього періоду.

У другому розділі праці аналізуючи в хронологічній послідовності сакральні артефакти палеоліту як предмети матеріальної об'єктивації релігійних культів, дисертантка доходить висновку, що найдавнішими об'єктами поклоніння були ті, без яких було неможливим життя – сонце, вода, жінка, промислові тварини. Їх виділили з навколишнього світу в особливий ранг священних (наділених особливою надприродною силою) і втілювали в знакові образи для звершення магічних дій починаючи з доби пізнього ашелю 500 – 300 тисяч років тому. «Перші спроби їх символізації знаменували зародження сакрального мистецтва і магії. Кардинально

відрізняючись від безпосередньо-корисної праці, художньо-магічна практика переводила людину в особливу ритуальну площину зв'язку з надприродною силою. З того часу розвиток людства продовжувався у двох напрямках: матеріальному і духовному. Поряд із творчим осмисленням навколишнього світу починалось осягнення надприродного світу та взаємодії природних і надприродних сил. У цей надзвичайно важливий період почався культурний поступ людства у всеохоплюючому розумінні цього слова, оскільки культура передбачає не тільки матеріальні, але й духовні здобутки» (стор. 258–259).

У третьому розділі праці артикуючи на тому, що характерні особливості духовної культури і сакрального мистецтва провідних спільнот доби мезоліту (XI – V тисячоліття до н.е.) були обумовлені суттєвими змінами, що відбулися в кліматі землі, економічній та соціальній сферах, насамперед, переходом на Близькому Сході та в Східному Середземномор'ї в до осілого способу життя, утворенням постійних поселень, у яких зростала роль соціальних лідерів і значення сім'ї як головної складової ланки суспільства, авторка доводить втілення головних культів того часу (сонця, землі, сакральних пар божеств) у пам'ятках будівництва та художньої творчості того часу, а також відображення релігійно-світоглядних уявлень у назвах і характеристиках домінуючих в цей період зодіакальних знаків, що підтверджує головну гіпотезу дослідження.

У четвертому розділі, присвяченому сакральній архітектурі та мистецтву неоліту та енеоліту, акцентовано, що «величезні зрушення в духовній культурі були складовою часткою значних змін в економічному, соціальному і політичному житті народів того періоду, який був переламним у історії людства, з огляду на завершення неолітичної революції, виникнення міст і держав, зародження писемності і літератури, розвитку астрономії та інших галузей науки. Первісне суспільство ставало суспільством цивілізованим» (стор. 404). Особлива увага приділяється повсюдно поширеним на різних територіях давньої ойкумени пам'яткам мегалітичного будівництва, яке дисертантка пояснює тим, що головним стрижнем формування релігійно-світоглядних уявлень провідних народів стає осмислення Землі не лише як матері-

годувальниці та останнього притулку померлих, але й як частки всесвіту у взаємозв'язку з космічними об'єктами. Ця домінуюча ідея спонукала людство до зведення мегалітичних структур, через які Земля «підключалась» до енергетичних потоків небесних світил, особливо, до сонця. Ідея сакрального поєднання двох головних об'єктів поклоніння: Сонця і Землі обумовила головний принцип побудови всіх типів сакральних споруд, що полягав у проникненні сонячного променя в особливі дні сонцестоянь і рівнодень всередину земляної чи кам'яної споруди. Трансформацію архітектурного образу мегалітичних структур протягом V – III тисячоліття до н.е., а саме, перехід від домінації прямокутних курганів, у яких переважала маса землі, до сакральних кіл, у яких, навпаки, переважає сонячне світло, авторка пояснює переміщенням релігійних домінацій з культу Землі на культ Сонця, що в свою чергу було наслідком усвідомлення головного божества як не матеріальної, а енергетичної субстанції.

У п'ятому розділі праці на підставі аналізу сакральних артефактів доби бронзи і ранньозалізного віку дисертантка доходить висновку, що найбільш характерною спільною рисою провідних релігійно-світоглядних систем, сформованих наприкінці I тисячоліття до н.е. – на початку нової ери (буддизму, індуїзму, даосизму, конфуціанства, іудаїзму, християнства) було усвідомлення головного божества в єдності антиномічних начал як надсвітової духовної трансцендентної субстанції, що водночас перебуває в іманентному матеріальному світі. Ця універсальна антиномічна ідея «іманентизації трансцендентності» отримує відображення в характеристиці домінуючого з початку нової ери зодіакального знака Риб, який вважається знаком поєднання антиномій.

Загалом, висновки та отримані наукові результати не викликають сумнівів, є достовірними, свідчать про здатність здобувачки систематизувати та узагальнювати значні обсяги наукового матеріалу, а також критично оцінювати і творчо осмислювати актуальні проблеми культурно-мистецьких практик та пропонувати доцільні шляхи їх розв'язання в умовах постійних глобалізаційних

змін і процесів культурної інтеграції та уніфікації. Представлене дисертаційне дослідження справляє позитивне враження завдяки цілісності, обґрунтованій структурі та логічності викладу наукових положень, що підтверджено фаховими публікаціями та численними працями апробаційного характеру.

Практичне значення дисертаційного дослідження

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання для подальших наукових досліджень еволюції сакрального мистецтва, питань, пов'язаних з впливом релігії на становлення художньої творчості, проблем духовного розвитку суспільства.

Одержані результати можуть бути застосовані в навчальному процесі для створення курсів з культурології, мистецтвознавства, естетики, філософії, а також при розробці навчальних посібників, пов'язаних з підготовкою перспективних гуманітарних професій.

На підставі аналізу релігійних творів у історичній послідовності їх створення в дисертації простежується процес сакралізації творів від зародження найдавніших вірувань і культів у ашельську добу (500 – 300 тисяч років до н.е.) до виникнення світових релігій наприкінці 1 тисячоліття до н.е. – на початку нової ери. На відміну від праць попередніх дослідників, у яких сакральне мистецтво розглядається з позицій матеріалізму або ідеалізму, дисертантка розглядає еволюцію духовної культури і мистецтва в рамках поліонтичної парадигми, що визнає матеріальний і духовний модуси буття. Не заперечуючи важливості матеріальних чинників у виникненні релігійних вірувань і мистецтва, розглядає їх як наслідок взаємодії з вищим духовним світом.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, в опублікованих працях

Зміст анотації до дисертації засвідчує, що рукопис Я. Бондарчук є самостійною завершеною науковою працею, у якій наведено теоретико-

методологічне обґрунтування та авторське розв'язання окреслених завдань. Висловлені автором гіпотези, висновки, узагальнення підтверджуються отриманими результатами дослідження.

Основні наукові положення і висновки дисертації розроблено авторкою особисто, викладено 25 одноосібних та 3 колективних наукових працях.

Дискусійні положення та зауваження до дисертаційної роботи

1. Науково обґрунтованою є позиція авторки стосовно синтезування матеріалістичної та ідеалістичної позиції щодо зародження мистецтва. Однак авторка здебільшого акцентує увагу на ідейному навантаженні артефактів та їх ритуальному призначенні. У культових творах втілюється не лише духовний, а й виробничий технічний досвід поколінь. Людина перебуває в постійному пошуку певного способу творення продуктів естетичного призначення, інструментарію та технології застосування предметів побуту. Тому впродовж культурного становлення людства відбувається поступове технологічне вдосконалення мистецтва шляхом процесів наслідування (в тому числі імітації, віддзеркалення) його виробничої складової. Отже, важливою є не лише ноуменальна але й матеріальна феноменальна сторона предмета, його естетичний вигляд, на чому треба було б зупинитись більш докладно, розкрити втілення ідеї в матеріальну форму, описати технічні засоби, технологію та процес виготовлення культової речі.

2. Авторська позиція щодо формування орогенічної лінії еволюції сакрального мистецтва як відображення динаміки духовного розвитку провідних спільнот Давнього світу зразково засвідчує високу майстерність дисертантки у здійсненні аналітичного аналізу. Разом з тим, дослідження виграло, якби дисертантка для підтвердження власних результатів залучила більше джерел і результатів дослідження взаємозв'язку релігії та мистецтва вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, важливими є теоретичні розвідки філософа Річарда Шустермана («Мистецтво і релігія», 2008 р.) щодо естетичного та магічно-ритуального контексту артефактів, дослідника та історика Ернста фон

Штерна щодо сакрального значення землянок, які автор називав давніми гробницями, «мертвими будинками» (Совгира, «Роль техніки та технології у мистецтві», 2021 р., с. 44), С. Безклубенка – про взаємозв'язок релігії та мистецтва, важливої ролі процесів сакралізації, етизації та естетизації у повсякденному виготовленні речей утилітарного та естетичного призначення (С. Безклубенко, «Всезагальна теорія та історія мистецтва», 2003 р.). Особливу увагу хотіла б звернути на наукові розвідки, опубліковані за останні 5 років. Концепція релігійного мистецтва Ф. Босмана («Коли мистецтво є релігією, і навпаки», 2020 р.) поглибила би теоретико-методологічне підґрунтя роботи, долучивши до основної канви результати останніх теоретичних розвідок.

3. Не зрозумілим виявляється покликання на біографії науковців (зокрема, Анрі Брейля, с. 76). Адже при розгляді історіографії важливим є не розгляд біографій персоналій, а безпосередньо хід дослідження окресленої проблематики.

4. Авторка не в повній мірі використовує артефакти, роздобуті в результаті розвідок і розкопок українських археологів, надаючи перевагу розгляду археологічних пам'яток, досліджених закордонними вченими.

5. Ще одним мінусом є недостатня вивченість праць, присвячених розвитку астрономії в Давньому світі, зокрема відкриттю зодіакального кола та спостереженням за переміщенням відносно його сузір'їв точки весняного рівнодення.

6. У роботі є огріхи технічного характеру в оформленні змісту та основного тексту рукопису. Зокрема посторінкова нумерація не збігається з інформацією, вказаною у змісті роботи.

Проте наведені зауваження не применшують значення авторського, багатоаспектного, фундаментального дисертаційного дослідження, у якому здобувачка запропонувала вирішення важливої науково-практичної проблеми соціокультурної обумовленості етапів еволюції сакрального мистецтва, що відображає духовну еволюцію людства від пізнього ашелю до початку нової ери.

Загальний висновок

Спираючись на вищезазначене, з урахуванням наукової новизни обстоюваних у роботі наукових положень, теоретичної та практичної значущості досягнутих у ній результатів, можна стверджувати, що рецензована робота є завершеною авторською, багатоаспектною, науково-дослідницькою роботою, відзначається логічною послідовністю у викладенні матеріалу, чіткою структурою, аргументованістю висновків, є вагомим внеском у вирішення поставленої проблеми, написана на науковому рівні, який відповідає дисертації на здобуття звання доктора мистецтвознавства.

Вважаю, що представлена до захисту дисертація «Генеза і еволюція сакрального мистецтва провідних спільнот Давнього світу» відповідає вимогам МОН України, які висуваються до дисертацій, а її автор – Ярослава Віталіївна Бондарчук – заслуговує на присудження ступеня доктора мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – Теорія та історія культури (мистецтвознавство).

Совгира Тетяна Ігорівна,

доктор культурології, доцентка,

декан факультету івент-менеджменту, фешн і шоу-бізнесу

Київського національного університету культури і мистецтв

